

בגדרי ברכת הנהנין בברכה שלפני האכילה

שיעור שניתן ע"י

הרב משה דימנטמן שליט"א,

כתב וערך הרב יעקב נבון.

א. בברכה שלפניה ישנם שני דינים – דין איסור גזל ודין הודאה ושבח

הגמ' בברכות (בדף לה,א) מקשה מנה"מ, דהיינו מהיכן המקור לברכת הנהנין. והגמ' בשלב מסויים אומרת שברכת הנהנין לומדים זאת מק"ו, אם כשהוא שבע מברך כשהוא רעב לא כל שכן, (ולכן ברכה שלפניה היא מהתורה, שהרי נלמדת מק"ו, או לפי הרמב"ם מדברי סופרים שסובר שכל דבר שנלמד בשלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן מוגדר כדברי סופרים) ולבסוף הגמ' מסיקה שברכת הנהנין היא מסברא, שאסור לו לאדם שיהנה מן העוה"ז בלא ברכה. ולכאורה בשביל מה צריך את שניהם, די או בק"ו או בסברא? ונראה לומר שישנם תרי דינים בברכת הנהנין: א) איסור גזל, ב) ברכת השבח. מצד הסברא שאסור לאדם שיהנה מן העוה"ז בלא ברכה, די בברכת שהכל, ואם בירך ברכת שהכל על פירות או ירקות ושאר דברים, יצא יד"ח לגבי זה שאינו גזלן, דכדי למנוע איסור גזל מספיקה ברכת שהכל, ואין צורך לתקן ברכה מיוחדת – לפת, לפירות האילן, ולפירות האדמה. אולם הק"ו – שאם כשהוא שבע מברך, כשהוא רעב לא כל שכן – שמלמדנו על ברכה שלפניה, הוא מחמת ברכת השבח. כמו שמבואר בגמ' בברכות לקמן (מח,ב): "תנו רבנן מנין לבהמ"ז מן התורה שנאמר... אין לי אלא לאחוריו, לפניו מנין? אמרת ק"ו, כשהוא שבע מברך כשהוא רעב לא כ"ש". ומפרש רש"י בד"ה כשהוא רעב – מצוה לברך ולהודות על שבעו, עכ"ל. רואים א"כ מדברי רש"י שמסביר, שמה שנלמד מק"ו הוא, שיש מצוה לשבח ולהודות להקב"ה לפני אכילתו על שבעו. ממילא אם צריך להדגיש גם את השבח בברכה שלפניה, א"כ לא די בברכת שהכל, אלא צריך ברכה פרטית על כל מין ומין, על פירות האילן בופה"ע, על פירות האדמה בופה"א וכו', שהרי ככל שהברכה מבוררת יותר, יש בזה שבח והודאה להקב"ה יותר. יוצא איפוא, שמדין איסור גזל יוצאים על ידי ברכת שהכל, אבל ידי הדין שיש מצוה להודות ולשבח, יוצאים יד"ח באופן שמבררים יותר בברכה את המין שעליו מברכים.

ב. אכל ולא בירך מברך לאחר האכילה – מדין השבח וההודאה

עפ"יז אפשר להבין את הסוגיא - לקמן (בדף נא,א): בעו מיניה מרב חסדא, מי שאכל ושתה ולא ברך, מהו שיחזור ויברך? אמר להו מי שאכל שום וריחו נודף, יחזור ויאכל שום

אחר כדי שיהא ריחו נודף. אמר רבינא: הלכך אפילו גמר סעודתו יחזור ויברך. ומפרש רש"י: "הלכך – כיון דאם נזכר באמצע יכול לברך, אפילו גמר סעודתו נמי יכול לברך". דהיינו ישנה תקנה לברכת הנהנין שהיה צריך לברך לפני האכילה, ואם אכל ולא בירך יכול לברך לאחר האכילה. והגמ' מוכיחה זאת מברייתא לגבי טבילה, שאם טבל ועלה ואמר בעלייתו: ברוך אשר קדשנו במצוותיו וצונו על הטבילה. הרי שרואים שברכה מועילה לאחר המצוה. והגמ' דוחה שאין כל ראייה, משום שבטבילה גברא לא חזי, ולכן אינו יכול לברך לפני הטבילה, משא"כ בברכת הנהנין בברכה שלפניה, אם אכל יש מקום לומר דכיון דאידיחי אידיחי, ויותר אינו יכול לברך אח"כ.

ולכאורה מה שייך לברך לאחר שכבר אכל, ולהשלים את הברכה שצריכה להיות לפני האכילה. וכן מה שייך בכלל לדמות זאת לברכת הטבילה, הלוא שם אנו עוסקים בברכת המצוות, וכאן אנו עוסקים בברכת הנהנין לפני האכילה, שאסור לו ליהנות מן העוה"ז בלא ברכה. ובשלמא ברכת המצוות שהיא מעין ברכת השבת, שייך לברך אולי גם לאחר קיום המצוה, אבל ברכת הנהנין שמיועדת לפני האכילה, כדי למנוע איסור גזל, מה שייך לברך אותה לאחר שכבר אכל.

מזה נראה ברור דבברכת הנהנין שלפני האכילה ישנה ג"כ מצוה, להלל ולשבח להקב"ה על השובע, וממילא מובן מדוע הגמ' משווה זאת לברכת הטבילה, כי גם ברכה שלפני האכילה היא ברכת המצוות. וכן מובן ג"כ מדוע אפשר להשלים את הברכה לאחר האכילה כששלא בירך לפניו, כיון שיש בברכה ג"כ ענין של חיוב להודות ולשבח לדי', וענין זה אפשר להשלימו (בדיעבד כשלא בירך לפני האכילה) לאחר האכילה. למרות שהאיסור ליהנות מן העוה"ז בלא ברכה - שזה בא למנוע גזל, א"א להשלים לאחר שכבר אכל, אבל עכ"פ את ענין המצוה להודות לדי' על השובע, יכול להשלים גם לאחר האכילה (וראה בענין זה בס' עמק ברכה).

ג. בדין טפל נפטר בברכת העיקר – אין דין שבח בטפל אבל יש דין איסור גזל

עפ"י אפשר להבין ג"כ דין עיקר וטפל המבואר לקמן בברכות (מד,א): הביאו לפניו מליח תחילה ופת עמו, מברך על המליח ופוטר את הפת. ומפורסמת החקירה (הובאה בעמק ברכה עמ' נח) מה שלא מברכים על הטפל, הוא מחמת שאין צריך ברכה, או שהכוונה היא שצריך ברכה אלא שהעיקר פוטר בברכתו. וכך מוכיח העמק ברכה שם, דדין זה של עיקר פוטר הטפל, אין פירושו שהטפל אין צריך ברכה, שניטל חיוב ברכה ממנו, אלא פירושו שהטפל הוא בכלל העיקר ונפטר בברכת העיקר. וראיה לכך היא מהתו"ס (בברכות מד) שכתבו שאם לא היה הטפל לפניו בשעת הברכה ולא היה דעתו עליו, דלא מפטר הטפל, וכשמביאים את הטפל לפניו יש לברך עליו. וכן הוא בשו"ע (סוס"י קעז ס"ה): "אם אחר שברך על הפת, שלחו לו מבית אחרים שאינו סמוך עליהם, ולא היה דעתו על הדורון, אפילו מדברים שדרכן לבא ללפת את הפת, צריך לברך עליהן כדין נמלך". דאם טפל פירושו שאין צריך ברכה, מאי נ"מ אם היה על השלחן או לא אלא צריך לומר שהתו"ס הבינו (וכן השו"ע) שהעיקר פוטר את הטפל, פירושו, שהטפל נכלל בברכת העיקר. וכך מבואר במג"א (סי' ריב סק"ב) שאין העיקר פוטר את הטפל אלא באופן שהטפל

היה לפניו בשעה שבירך על העיקר, או עכ"פ ידע שיצטרך לאכול אח"כ את הטפל אפילו אם לא היה לפניו, אבל אם לא היה הטפל לפניו וגם לא היה דעתו עליו לאכול אח"כ, מברך גם על הטפל. והברכה שיש לברך על הטפל, היא לא הברכה הראויה לאותו המין, אלא ברכת שהכל.

מזה אנו למדים שעל הטפל אין ברכת השבח, מעצם היותו טפל לעיקר, לכן מברכין עליו את ברכתו הראויה, מאידך יש לברך עליו שהכל, כדי להמנע מאיסור גזילה.

ד. מחלוקת הראשונים בפחות מכשיעור אם ברכתו שהכל או ברכת הפרי – אם שייך דין שבח בפחות מכשיעור

כן אפשר להוכיח ג"כ מהב"י (סי' ר"י) שכותב שאם אוכלים פחות מכשיעור (למשך על בננה שברכתה בופה"א) מברכים על זה שהכל נהיה בדברו. וכן מבואר בתו"ס ובראשונים (בברכות לט,א שם בתו"ס ד"ה בצר ליה שיעורא) שברכה ראשונה שלפני האכילה מברכים, אפילו בפחות מכשיעור, דאסור ליהנות מ העוה"ז בלא ברכה, בין לענין אכילה אם אכל פחות מכזית, ובין לענין שתיה אם שתה (פחות מרביעית, עי"ש. ומדברי הב"י נראה להוכיח שכיון שבחצי שיעור אין ברכת השבח אלא רק ענין גזל, לכן די במה שמברך ברכת שהכל. ואפילו הרא"ש שחולק וסובר שאם אכל חצי שיעור מדבר שברכתו בפה"א, שמברך בופה"א, ואין חילוק אם אכל שיעור או חצי שיעור, צריך לומר, דלהרא"ש יש לחלק בין דין טפל ועיקר לדין חצי שיעור. בדין טפל ועיקר לא שייך ברכת השבח אלא דין גזל, ולכן הטפל נפטור בברכת העיקר, בברכת שהכל. אבל בחצי שיעור אין פגם באיכות אלא בכמות, ובהז"ל לא חילקו, וכתבו שיש לברך גם אם אכל חצי שיעור, ברכת בופה"א.

הראשונים נחלקו, אם באוכל פחות מכשיעור אם צריך לברך כלל, ומה הברכה שיש לברך, אם הברכה הראויה לאותו המין או ברכת שני"ה: לדעת הרמב"ם (פ"ג מהלי ברכות ה' יב), וכן כתב הב"י והשו"ע (סי' ר"י סעיף א): "שהאוכל פחות מכזית, בין מפת בין משאר אוכלים, והשותה פחות מרביעית בין מין בין משאר משקים, מברך תחילה ברכה הראויה לאותו המין, ולאחריו אינו מברך כלל". והסביר זאת הב"י, שהטעם הוא, שבשביל חסרון השעור לא תשתנה הברכה. ותו"י (פ"ו דברכות) סובר, שעל פחות מכשיעור, יברך ברכת שהכל בלבד, ולכן בפחות מכזית באכילה, ובפחות מרביעית בשתיה מברכים שהכל. ודעת הכלבו (סי' כד) בשם רב אחא גאון, שעל פחות מכשיעור אין צריך לברך כלל, גם לא ברכת שהכל. והב"י כתב שם שהפוסקים כלם, לא הסכימו עמו.

לפי מה שבארנו לעיל, הסבר מחלוקתם הוא, דלסוברים שצריך לברך ברכה הראויה, סוברים שיש דין שבח גם בפחות מכשיעור, ולכן צריך לברך את הברכה הראויה לאותו המין, דהמהות של הפרי לא נפגמה, והחסרון הוא רק בשיעור, שאין כאן כזית באוכל או רביעית בשתיה, וזה לא מהווה חסרון ומניעה מלשבח את הקב"ה,

ולכן צריך לברך את הברכה הראויה לאותו המין. לעומת זאת החולקים וסוברים שאין לברך את ברכתו הראויה, אלא ברכת שהכל, סוברים שאין דין שבח בפחות מכשיעור, מאידך כדי להמנע מאיסור גזל, שאסור לו לאדם ליהנות מן העוה"ז וכו', זה שייך כאן גם בפחות מכשיעור ולכן די במה שמברך ברכת שהכל. והסוברים שאין לברך בפחות מכשיעור כלל, סוברים שאין דין שבח ודין גזל בפחות מכשיעור.

ה. הבנת שיטת הרמב"ם בשמן - שיש לחלק בין דין שבח לאיסור גזל

כ"כ אפשר להבין את מחלוקת הראשונים בין הרמב"ם (הלכות ברכות פ"ח ה"ב) לבין הטור ושאר הראשונים, אם מברכים על שמן זית כששותהו בפ"ע, דלהרמב"ם מברך עליו שהכל, ולחולקים עליו אין מברכים כלל. והקשה על הרמב"ם בכ"מ שם לכאורה איך אומר לברך עליו שהכל נהיה בדברו, הרי הגמ' בעצמה כותבת להדיא שהשמן מזיק. ותירץ דמש"כ הגמ' אוזוקי מזיק היינו רק לומר שאין מברך עליו ברכת בופה"ע, אבל ברכת שהכל בודאי שצריך לברך, שהרי הוא נהנה. ועפ"י מה שנאמר לעיל, אפשר להסביר את מחלוקתם כך. דהרמב"ם סובר דהסברא דאזוקי מזיק, באה רק לומר שאין צריך לשבח את הקב"ה בדבר שמזיק לגוף האדם, ולכן אין לברך ברכת בופה"ע שהיא הברכה המבוררת לשמן, אבל מחמת איסור גזל, בודאי שיש לו איסור לאכול מהשמן, כדי שלא יהנה מן העוה"ז בלא ברכה, ובשביל כך יש לו לברך ברכת שהכל, כיון שבברכה זאת די כדי למנוע איסור גזל. אם כי מדברי הכסף משנה משמע בפשטות שאם הדבר מזיק, גם איסור גזל לא שייך כאן.

אפשר אולי לומר בשיטת רש"י (שכתב בדף לה, ב ד"ה אוזוקי מזיק) דכיון שהשמן מזיק אין זו אכילה, ולא קרינן ביה "ואכלת (ושבעת וברכת)", יתכן שרק ברכת השבח אין כאן, שהרי אין כאן אכילה, אבל ברכת שהכל אולי צריך. אבל זה דוחק לומר כן ברש"י, שהרי כתב במפורש בדף לו, א ד"ה דאית ליה הנאה באכילה עיי"ש, ושם רוצה להסביר מדוע על קמחא דשערי מברך עליו שהכל, דאע"פ שהיתה הו"א לומר שלא יברך עליו כלל משום שקשה לקוקיאני (תולעים במעים), אעפ"כ כיון שיש לו הנאה באכילה מברך עליו שהכל. מזה רואים שרש"י מבין שאם הדבר מזיק אין לברך עליו כלל. ולשיטתו אכילה היינו הנאה, ורק בדבר שהוא בר אכילה ואינו מזיק, שייך בברכת הנהנין. אבל לפי הרמב"ם ודאי שיש לחלק בין אכילה להנאה, לכן בשמן שמזיק לגוף, אכילה אמנם אין כאן, משום כך אין דין שבח, וע"כ אין לברך ברכת בופה"ע, אבל הנאה יש כאן, שהרי רוצה בכ"ז רוצה לשתותו, ולכן מברך עליו שהכל, כדי להמנע מאיסור גזל.